

EPISTEMOLOGIE PIERRA BOURDIEUA

MIROSLAV DOPITA, Katedra společenských věd Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci

DOPITA, M.: The Epistemology of Pierre Bourdieu
FILOZOFIA 60, 2006, No 4, p. 309

Bourdieu does not blind the fact that he branched from the French structuralism and that he is a critic of its static character which he surmounts by means of the dynamism characterizing the interpretative theories. He introduces a number of new concepts into sociology for what he is blamed on one hand because it complicates understanding his own theory; on the other hand it enables him to avoid the epistemological dichotomy of objective versus subjective approaches, as well as the dichotomy, rather value or political one, of consensual versus conflict understanding of the contemporary societies. He leaves out the structuralist meanings of the words status, structure, class, fights, what still does not place him on the side of the critics of structuralism or conflict theories. The frame of all Bourdieu's works is his theory of reproduction of society and creation, or preservation of order. It is the substance of his theory of action, even though not always explicitly expressed in all his works. Bourdieu's theory, based on the relation "position → disposition → interaction", or, in Bourdieu's terms, "structure → habitus → practice", has rather the character of Merton's medium-range theory than that of Parson's macrotheory.

V české a slovenské odborné literatuře, ať se jedná o texty českých odborníků nebo překlady, se setkáváme s řadou zmínek o díle Pierra Bourdieua. Nejčastější zmínku najdeme v souvislosti s pojmem kulturní kapitál, který je důležitý, ale pro Bourdieua je jen nástrojem, klíčem, který otevírá možnost pochopení, jak společnost funguje. Bourdieuův antropologicko-sociologický nebo sociologicko-antropologický pohled má kořeny ve filozofii. Někdy jeho práce bývá proto označována za „terénní práci ve filozofii“ ([37], 29; [34]) Pierre Bourdieu skutečně z filozofie vychází, a to především z filozofie francouzské, a nevyhýbá se ani filozofii německé a anglické. Sám se brání tomu být označován za strukturalistu, což se mu po publikování anglické verze *La reproduction* (originál 1970, anglický překlad 1977, 1990) stalo. Nicméně ze strukturalismu vychází, i když jeho pojetí strukturalismu se odlišuje od významu, který je ve Francii pod tímto označením běžně očekáván.¹ V našem sociologickém prostoru v tomto kontextu Bourdieua představil Petr Horák (1986), Jan Keller (1989), Ivo Možný (1991), Miloslav Petrušek (1989, 2000), Jiří Šubrt (2000) a Loïc J. D. Wacquant (2002). Cílem příspěvku je doplnit uvedené reflexe Bourdieuovy teorie o to, co je jim společné a co je implicitně spojuje, Bourdieuovu epistemologii

¹ V článku „Sociologie a filozofie ve Francii od roku 1945: Smrt a zmrtvýchvstání filozofie bez subjektu“ Bourdieu poukazuje na vývoj francouzské filozofie, na vlivy, které ji v době jeho publikování ovlivňovaly, ať se jedná o strukturalismus Lévi-Strausse, existencialismus Sartra nebo marxismus Althussera (srovnej [9]).

Bourdieuova teorie sociologického vědění. Bourdieu pojímá teorii sociologického vědění jako systém principů a pravidel řídících vytváření vědecky podložených sociologických tvrzení a tvrzení samotných. Sociologické vědění je pro něj tvůrčím principem všech dílčích teorií sociální, a tedy jednotlívým principem skutečného sociologického diskursu, který nesmíme zaměňovat s jednotnou teorií sociální. Jinými slovy, sociologický diskurs, například teorie manželských transakcí nebo kulturní difúze, je vědecká jen do té míry, dokud při vytváření systému vztahů a jejich explikativních principů využívá epistemologické a logické principy teorie sociálního vědění, tj. sociologické meta-vědy ([3], 681 – 682).²

Aby mohl Bourdieu takto postupovat, zavádí do svých prací pojem sociální prostor a pole, ve kterých se odehrává reálný život a boje o moc.³ Otevřený koncept pole je strukturovaným prostorem dominance a podřízených pozic založených na typech a poměrech složení jednotlivých kapitálů; je viděn jako systém, ve kterém je každý konkrétní prvek (instituce, organizace, skupina nebo individuum) odvozený, je distinktivní vlastností vztahů ke všem ostatním prvkům.⁴ Jednotlivá pole jsou arénou bojů za legitimizaci jednání, která se v nich odehrávají, prověřují své aktéry specifickými formami boje, ať už se jedná o potvrzení pozic na výsluní v poli kulturní produkce nebo vzdělávacího systému a dalších. Pole jsou strukturována vlastním mechanismem vývoje k snaze přetrvávat, a tím si drží míru autonomie od vnějšího prostředí. Bourdieu upozorňuje, že se často redukují objektivní vztahy mezi sociálními pozicemi subjektů obvykle na „vztahy mezi subjekty“, což ve skutečnosti zahrnuje jednotlivce zastávající dané pozice: takový postup však ignoruje skutečnost, že vlastnost sociálních vztahů je právě vlastností existence, i když subjekty, které zahrnují (zaměstnavatelé a dělníci, vzdělaní a nevzdělaní lidé, atd.) nejsou v žádném přímém vztahu, i když se nikdy nesetkaly a nikdy se nesetkají na stejném místě a ve stejném čase. Redukce na skutečné vztahy mezi subjekty (a také počet typů jednání, jako jsou

² Ačkoli citovaný článek nese název „*Strukturalismus a teorie sociologického vědění*“, tak Bourdieuův přístup není čistě strukturalistický, což dokazují jeho zmínky o konstruování a konceptu habitu, jimiž se od ryzího strukturalismu vzdaluje.

³ Podle DiMaggia je koncept pole inspirován Kurtem Lewinem a jeho teorií pole (srovnej [17], 1462). Totéž konstatuje i Wacquant. Bourdieu upřesňuje, že se jedná o otevřený koncept pole, který je určen pro empirickou práci, a je myšlen racionálně spíše než přísně strukturalisticky. Ve skutečnosti je vztahový, specifický a neredukovatelný. Bourdieu často v souvislosti s polem zmiňuje analogii hry, ve které je důležitá sázka, která zakládá soutěž mezi hráči. Hráči investují ve hře a věří, že mohou něco získat. Na základě pozic (daných hodnotou kapitálů), které ve hře zaujímají, mohou volit strategie, jak se k výhře dostat, mohou disponovat různými trumfy získanými v předešlých hrách (srovnej [12], 94 – 115).

⁴ Intelektuální pole, jež nelze zredukovat na prostý soubor na sobě izolovaných činitelů nebo na sumární souhrn prvků jednoduše sestavených do řady, vytváří na způsob magnetického pole systém siločar. Jinými slovy, ustanovující činitelé nebo systémy činitelů mohou být tedy popsány jako množství sil, které tím, že existují, potírají se a slučují se, determinují jeho specifickou strukturu v daném časovém momentu ([1], 865).

kulturní zvyky, které jsou zjevně na těchto vztazích zcela nezávislé) vždy implikuje objektivní odkaz na objektivní vztahy pozice, které definují jejich formu a obsah. Řešení spočívá podle Bourdieua v radikálním rozchodu se spontánním způsobem myšlení a vnímání, které nám dovoluje vnímat, že například skutečné vztahy mezi činiteli, které tvoří rozumové pole, vděčí za svou specifickou formu pozici, kterou každý činitel zastává v takovém poli, a to v takovém rozsahu, že všechny tyto vztahy ovládá a definuje objektivní vztah mezi pozicemi činitelů, které do něj vstupují. Takový objektivní vztah je sám definován svou příslušností k rozumovému poli chápánému jako systém vztahů ([3], 690 – 691).

Systém objektivních vztahů, ve kterých se jednotlivci nacházejí a které vyjadřuje ekonomie a morfologie skupin adekvátněji než deklarované názory jednotlivců, obsahuje princip „satisfakce“ nebo „disatisfakce“, které pociťují, princip konfliktů, které prožívají, nebo očekávání a ambicí, které vyjadřují. To tedy zakládá podmínku pro úplné pochopení prožitých vztahů, které mají jednotlivci se svou objektivizovanou pravdou v systému objektivních vztahů. Zjevné vztahy, které musí věda rozbít, aby postavila systém objektivních vztahů, které skrývají, nejsou vždy jen pouhou fikcí, která se často zničí demaskující pravdou, stejně jako světlo rozhání temnotu. Ideologické reprezentace jsou dobře podloženými omyly, jejichž teoretický klam a sociální funkci odhaluje zároveň věda objektivních vztahů (srovnej [3], 693).

Podle Bourdieua dobře podložené omyly a ideologické reprezentace stavějí proti vědě organizovaný a systematický odpor, jsou podporovány společenským řádem, kterému zase pomáhají ony. Všechny „techniky“, kterými se sociální systém snaží zakrýt vlastní pravdu, se nakonec vyrovnají logice kamufláže. Jsou to například všechna tvrzení o získávání kultury, o roli vzdělávacího systému atd., to všechno se ale děje spíše nevědomou cestou než vědomou, což můžeme najít podrobně rozebráno na příkladech životních stylů v *La distinction*.

Aby se dalo uniknout z idiografického, a tedy ideologického, nazírání takových případů, které dokázaly odolat jakékoli interpretaci tak dlouho, že je vnímáme tak, jak „si vyžadují“, tj. v jejich specifičnosti, musí věda zkonstruovat systém, který dokáže sám odhalit skrytou pravdu nazíraného případu, protože obsahuje princip své vlastní interpretace. Za tímto účelem musí použít hypotézu analogie mezi fakty, které vyžadují, aby byly nahlíženy o sobě a pro sebe, nebo mezi přímo studovaným faktem a komplexem logicky možných faktů, které zakládají třídu, jíž je ze sociologického pohledu konkrétní fakt součástí (srovnej [3], 697).⁵

⁵ Takové zkoumání možných vedlejších případů, „případů schopných existence vedle jiných“, imaginárních nebo reálných, které zakládají jeden celý strukturovaný systém, může legitimně hledat pomoc hypotézy strukturálních analogií mezi zkoumanými jevy a některými jevy, které se už projevily v jiných sférách sociální vědy nebo věd jiných. Jedná se o postup, který vedl Bourdieua k formulování struktury pole. Bourdieu upozorňuje na to, že analogie s nejbližšími sférami nejsou nutně nejméně nebezpečné. Jako důkaz mohou posloužit chyby, které vznikly nemetodickým zavedením z lingvistiky do etnologie a sociologie. A naopak analogie se sférami nejvzdálenějšími mohou prokázat velkou heuristickou hodnotu, pokud se přísně kontrolují. Durkheim píše: „Analogie je celkem vzato legitimní formou srovnání a srovnání

Strukturální přístup nám dovoluje obejít alternativu mezi cestou srovnávání, která slučuje kulturní rysy nebo statistické ukazatele odděleně od systému vztahů, ze kterého odvozují svou hodnotu, a idiografií (ideologií), která samolibě zdůrazňuje neredukovatelnou povahu fenomenálně odlišných komplexů. V logice invence (nebo výkladu) se může objevit i varianta „ideálně typického“, protože vede příměji k systému případů nebo k zákonu jejich vztahů: to nicméně zůstává nutným provizorním privilegiem, protože ideální typ je u Bourdieua pojímán jako určitý případ možného, jako prvek skupiny transformací. Za této podmínky lze ideální typ ve smyslu přímého pozorovatelného případu používat tak přísně jako fiktivní konstrukci (např. čistý typ racionálního jednání, užívání nejúčinnějších prostředků pro dosažení racionálně vypočítaných závěrů), což je privilegovaný prostředek pro uchopení skupiny reálných jednání, které ideální typ umožňuje objektivovat tím, že objektivuje jejich diferenční vzdálenost od čistého typu.⁶

Systematická aplikace strukturálního přístupu tedy přináší dvojí osvobození.⁷ Za prvé se přeruší slovní redundance o jednotě zděděné z filozofické tradice „objektivního ducha“ a holistického nebo „konfigurativistického“ poznání, které ve víře, že sociální systém vyjadřuje v každé své části působení jednoho jediného principu, považuje za možné zachytit v jakémsi „centrálním poznání“ jednotící a jedinečnou logiku kultury. Nevšimá si tak metodologické studie různých subsystémů a zkoumání jejich opravdových vztahů. Za druhé se přeruší hyperempirismus, který není schopen si představit syntézu „daného“, kterou je neschopný získat jinak než vhodnou kompilací mála faktů a vztahů vytržených z kontextu. Mohou tak vzniknout homologie, které jsou schopné propojit subsystémy různých společností díky tomu, že se znovu uchopí logika každého systému nebo subsystému vztahů tvořících společnost. Například homologie založené mezi vzdělávacími systémy různých společností, nebo mezi různými oblastmi na poli kulturní produkce ve společnosti jedné, se vyjasní až poté, co každá ze srovnávaných jednotek, založených explicitním metodologickým roz-

je jediným praktickým prostředkem, jímž disponujeme, chceme-li věci vysvětlit srozumitelně. Sociologové zastávající biologismus tedy nechybili tím, že jí užívají, ale tím, že ji užívají nesprávně. Nechtěli ověřit sociologické zákony zákony biologickými, ale ty první vyvodit z těch druhých.“ To už naznačuje principy, jak reflektovat podmínky regulovaného použití analogie. Navrhl, že hledání částečných analogií mezi podmínkami společenské organizace, nastolené prostřednictvím analýzy příhodně sociologické, a podmínkami organizace zvířat, by mohlo legitimně vést k rozvoji rysů společných jakýmkoli organizacím (srovnej [18], 17). Odtud potom pramení homologie polí, o kterou Bourdieu ve svých výzkumech a textech akcentuje. Zmíněnou homologii polí můžeme například zaznamenat na komparaci současné společnosti se společností Kabyľů, což se v Bourdieuově díle často objevuje [5].

⁶ Bourdieuovo pojetí ideálního typu se liší od Weberova, i když sám připouští, že z Webera vychází. „V bádání chce ideálnětypický pojem zdokonalovat přiřazující soud: není ‚hypotézou‘, ale chce tvorbě hypotéz ukazovat směr. Není zobrazením skutečnosti, ale chce pro zobrazení poskytovat jednoznačné výrazové prostředky.“ ([40], 43)

⁷ Obdobnou kritiku, i když v tomto případě americké sociologie, najdeme v díle Ch. W. Millse, kde kritizuje Parsonsův strukturální funkcionalismus a stoupence abstraktního empirismu (srovnej [28]).

hodnutím jako autonomní pole produkce, projde zpracováním, které by dokázalo rozbít zjevné konfigurace, které příliš snadno poskytují „poznání“ jednoty „stylu“. Z toho vyplývá, že člověk nemůže selhat při explicitním a metodologickém zkoumání vztahů provizorně postavených do závorek (např. těch, které spojují vzdělávací systém se systémem ekonomickým nebo politickým), to je autonomií každého konstruovaného systému. Zároveň musí usilovat o postavení nejširšího systému schopného integrovat tyto systémy bez toho, že by ztratil cokoli ze specifčnosti každého systému ([3], 702 – 703)

Pokud chceme přesně popsat principy, na kterých je založen strukturální přístup, a definovat limity jejich validity, nemůžeme přehlédnout, že moment objektivizace – nevyhnutelný, ale stále abstraktní moment – obsahuje nutnost svého vlastního nahrazení. Je tomu tak, protože sociologie může založit sama sebe jen konstruováním vlastního objektu jako systému objektivních vztahů, za cenu uzávorkování naivní zkušenosti zjevných vztahů. Za této situace musí dále sociologie vytvořit systém schopný pojmout jak objektivní smysl jednání organizovaných podle pozorovatelných a měřitelných pravidelností a určitých vztahů, které jednotliví činitelé mají k pravidelnostem objektivně definujícím jejich podmínky existence, tak objektivní smysl jejich jednání, smysl, který je ovládá, protože jsou o něj připraveny. Odmítnutí zahrnuté v teorii systému objektivních vztahů není kompletně zdůvodněné, snad jen tím, že je předběžnou podmínkou konstruování teorie vztahů mezi činiteli a systémem objektivních vztahů. Systém vztahů třetího řádu, ve kterém lze pomocí reprezentací, které jej orientují nebo doprovází, objevit jednotu praxe a objektivní struktury systému vztahů, ve kterých se realizuje, nám dovoluje pochopit prožitou zkušenost lépe, než jí rozumí teorie systému objektivních vztahů, a zároveň nám dovoluje vysvětlit racionalizace, vůči nimž se sám staví ([3], 704).

Sociolog by neměl přebírat reprezentace, které subjekty vytvářejí svojí situací, a nebrat doslovně falešná vysvětlení, která dávají svému jednání; na druhé straně musí na tyto reprezentace a racionalizace pohlížet dost vážně a pokoušet se odhalit jejich pravý základ. Není spokojen, dokud neuspěje se sjednocováním pravdy okamžitě dané intuicí a pravdy pracně získané vědeckou konstrukcí. Sociologie by možná nestála za povšimnutí, pokud by jejím úkolem nebylo vrátit činitelům smysl jejich praxe tím, že sjednotí, i přes zdání jejich neredukovatelné opozice, pravdu prožitého smyslu jednání a pravdu objektivních podmínek, díky kterým je takové jednání a jeho zkušenost možné a pravděpodobné.⁸

Upřednostňování studia objektivních vztahů před studiem vztahů mezi činiteli a objektivními vztahy nebo ignorování otázky vztahu mezi těmito dvěma typy vztahů vede k *realismu struktury*, která nahrazuje realismus prvku a hypostazuje systémy

⁸ Pojem praxe si Bourdieu evidentně vypůjčil z Marxových *Thesí o Feuerbachovi*, které často cituje. „Feuerbach proto nevidí, že i ‚náboženské citění‘ samo je *společenským produktem* a že abstraktní individuum, které analyzuje, ve skutečnosti přináležejí určité společenské formě. Společenský život je v podstatě *praktický*. Všechna mysteria, která svádějí teorii k mysticismu, nalézají racionální řešení v lidské praxi a v pochopení této praxe.“ (Marx, K.: *These o Feuerbachovi*. In: [26], 415)

objektivních vztahů v již zkonstruovaných jednotách, mimo historii jednotlivce nebo skupiny. Bez toho, že by člověk upadnul zpět do naivního subjektivismu nebo „personalismu“, musí si pamatovat, že nakonec objektivní vztahy neexistují a nerealizují se jinak než v systému a skrze *systém dispozic* činitelů, vytvořený internalizací objektivních podmínek. Mezi systém objektivních pravidelností a systém přímo pozorovatelných jednání vždycky zasahuje zprostředkovatel, což není nic jiného než *habitus*, geometrické centrum determinismů a individuální determinace, vypočitatelných pravděpodobností a prožitých nadějí, objektivní budoucnosti a subjektivních plánů. *Habitus*⁹ třídy jako systém organických a mentálních dispozic a nevědomých schémat myšlení, vnímání a jednání je to, co dovoluje tvořit, s dobře podloženou iluzí o stvoření nepředvídatelné novosti nebo o volné improvizaci, všechny myšlenky, všechny vjemy a jednání ve shodě s objektivními pravidelnostmi, protože se sám generuje v podmínkách a podmínkami objektivně definovanými těmito pravidelnostmi ([3], 705). Jenom mechanistická reprezentace vztahů mezi objektivními vztahy a činiteli, které jsou jimi definované, může člověka přimět zapomenout, že *habitus*, produkt podmiňujících faktorů, je podmínkou pro tvorbu myšlenek, vjemů a jednání, které samy o sobě nejsou přímým produktem podmiňujících faktorů, i přesto, že, jsou-li jednou realizované, jsou poznatelné samotnou znalostí takových faktorů nebo, lépe, tvůrčího principu, který vytvořily. Stručně řečeno, jako princip *strukturované*, ale ne strukturální, *praxe*, obsahuje *habitus* – internalizace externality – smysl celé objektivace subjektivity ([3], 706).¹⁰

Shrme-li předešlé výroky, zjistíme, že Bourdieu se loučí s objektivismem jako jediným výkladovým schématem v sociálních vědách. Jak jsme výše naznačili, volá po kritické úvaze o obecném právě tak jako o určeném charakteru praxe. Bourdieu argumentuje, že praxe jsou konstruující a konstituující struktury právě tak jako jimi determinované. Zdůrazňuje, že struktury jsou samy sociálně konstruované skrze každodenní praxi činitelů. To jej vede ke zkoumání praktického charakteru činnosti a vytvoření konceptu habitu, který integruje symbolické reprezentace jednání se strukturálními faktory. Zároveň se dovolává kritického přemýšlení o specifickém charakteru teoretické praxe.

I u subjektivního vědění identifikuje tři formy, které musí být epistemologicky korigované pomocí strukturálních indikátorů. 1) Bourdieu se vzdává Sartrova volun-

⁹ O *habitu* (nebo *ethosu*) třídy jako internalizaci objektivních podmínek a prostřednictvím mezi objektivně vypočitatelnými pravděpodobnostmi a subjektivními nadějemi (srovnej [8], 36 – 38; [2], 325 – 347; [10]; [5], 52 a n.).

¹⁰ Bourdieu konstatuje, že lepším výrazem než *habitus* je *kultura*, kterou lze aplikovat na systém objektivních pravidelností stejně jako na kompetenci činitele jako systému internalizovaných modelů. Ovšem tento příliš determinovaný koncept nicméně riskuje nepochopení a je složité důkladně definovat jeho validitu. Podobný přístup k sociologickému vědění nalezneme i u Anthony Giddense. Společenská věda stojí ve vztahu napětí ke své „podstatě“ – jako potenciálnímu nástroji expanze racionální autonomie jednání, ale stejně tak potenciálnímu nástroji nadvlády (srovnej [20], 167, 168 – 170). Bourdieuv a Giddensův přístup jsou často srovnávány (např. [29], 100 – 126; [36]).

tarismu, existenciální představy o svobodné vůli jako přístupu k problému praxe, od toho okamžiku, co oddělil aktérovo rozhodnutí od jeho sociálního kontextu. 2) Druhá forma subjektivistické perspektivy zahrnuje širokou škálu mikropřístupů k studiu lidské interakce, jako je etnometodologie, symbolický interakcionismus, a fenomenologie. Bourdieu upozorňuje na omezení těchto přístupů držících si epistemologickou pozici, která celou vědeckou koncepci buduje z aktérova popisu, ztrácí se v ní však spojitost se zákonitostmi hierarchie a nadvlády v sociálních uspořádáních. Mikropřístupy, které jsou vystavěny na aktérově popisu, zapomínají, že činitelé klasifikují a konstruují vlastní porozumění sociálního světa ze specifické pozice v hierarchicky strukturovaném sociálním prostoru. Nerovná distribuce zdrojů zasahuje do reálnosti konstrukce, ne všichni aktéři jsou stejně situováni k porozumění a jednání na světě za podobných okolností. 3) Třetí přístup, který Bourdieu překonává, pohlíží na jedince jako na jednotku teorie racionálního jednání. Proti ní staví svoji teorii strategického jednání, které nemusí být vždy uvědomované. Pokusíme se o sumarizaci. Bourdieu se epistemologicky rozchází se formou subjektivní znalosti, protože zdůrazňuje, že všechno lidské jednání je umístěno uvnitř určujících struktur, které nejsou běžně dostupné každodennímu vědomí, a které proto musí být konstruovány sociálním vědcem ([37], 57).

Podle Loesberga nekritizuje Bourdieu vnějškovost strukturalismu pro jeho abstraktnost, ale pro jeho formalismus. Bourdieu uznává přínos strukturalismu v metodě, kdy rozlišuje primární prožitek a konstrukci objektivních vztahů, kterou zakládá. Přistupuje ke kulturním vztahům prostřednictvím tří momentů dialektického postupu poznání sociálního světa, tak jak je načrtl v *The Logic of Practice*: 1) fenomenologické nebo etnometodologické vědění, které čtenářům, interpretům, přináší jednoznačně primární a obyčejná zkušenost každodenního života v sociálním světě; 2) objektivní vědění rozbíjející primární poznání konstruující objektivní vztahy (např. ekonomické nebo lingvistické) ze struktury praxe a reprezentace, tj. zvláště z primárního poznání, praktického a nevysloveného, z důvěrně známého světa, 3) praktické vědění. Možné je i opustit objektivní poznání a ptát se po podmíněných možnostech a tím i po jeho limitách ([5], 25 – 29). Teorie praxe jako praktické tvrzení oproti pozitivistickému materialismu konstatuje, že objekty vědění jsou konstruovány, nejsou pasivně přebírány. Na druhé straně intelektuální idealismus říká, že princip této konstrukce je strukturovaný systém strukturující dispozice habitů, který je vytvářen v praxi a je vždycky orientovaný na připravované praktické funkce... Praktický svět byl ustanoven ve vztahu s habitem, jednajícím jako poznávací systém a motivující struktury. Je světem již realizovaných cílů – následujících procedur, vybraných cest – a vybavených předmětů se „stálou teleologickou povahou“, Husserlovým jazykem, nástrojů nebo zákonů ([5], 52 – 53). Praxe, jak Bourdieu dokazuje, nesleduje žádná formální pravidla logiky, bagatelizuje logickou logiku, ale má jisté druhy systémových pravidelností, kterými se činitelé řídí, i když nevědomky... Jinak řečeno, když víme, jak agens ví, koho by si mohl vzít a jak by mohl provést svůj výběr, je možné popsat systém principů, které agens používá bezděčně, aniž by věděl, že ve skutečnosti tyto principy řídí jeho praxi ([5], 199; [25], 209).

Výše uvedený diskurs o strukturálních a konstruktivistických determinantách sociálního jednání a sociálního řádu vedl Bourdieu k konstrukci specifické metody. Bourdieu sám charakterizoval svoji práci jako *constructivist structuralism* nebo *structuralist constructivism*, přičemž slovo strukturalismus pojímá v jiném významu než sassurovská nebo lévi-straussovská tradice. Pojmy strukturalismus a strukturalista chápe tak, že nejen v symbolických systémech, jazycích, mýtech atd., ale i v samotném sociálním světě existují objektivní struktury, které jsou nezávislé na vědomí a vůli jednotlivých činitelů, schopných orientovat nebo potlačovat své praktiky a reprezentace. Konstruktivismus Bourdieu chápe tak, že na jedné straně existuje určitá sociální geneze schémat vnímání, myšlení a konání, která dohromady tvoří to, čemu říkáme habitus, a na straně druhé jakási geneze sociálních struktur, a to zejména těch, které označují jako pole a skupiny k nimž patří i takzvané společenské třídy (srovnej [6], 213).¹¹

David Swartz ve své monografii shrnul formující vlivy¹² pro Bourdieuův přístup v následujícím přehledu ([37], 54):

OBJEKTIVIZMUS	verzus	SUBJEKTIVIZMUS
Lévi-Strauss		Sartre
Hegel		Kant
Saussure		Cassirer
Durkheim		Sapir
Marx		Whorf
Weber		
Strukturalismus		existencialismus
Teoreticizmus		fénomenologie
Funkcionalizmus		etnometodologie
Marxizmus		idealismus
Empirizmus		
Pozitivizmus		
Materializmus		
levicoví sociologové		konzervativní sociologové
Ekonomické		neekonomické
Hmota		Ideje
třídy o sobě		třídy pro sebe

¹¹ Analýza i limity objektivního a subjektivního vědění (poznání) jsou podrobně popsány v úvodu Bourdieuovy knihy *The Logic of Practice*. Řešení Bourdieu nachází v praktickém poznání (vědění), které v citovaném překladu pozdějšího článku pouze přesněji pojmenoval ([5], 25 – 29). Craig Calhoun například označuje Bourdieuův přístup jako zvláštní poststrukturalizmus ([13], 302 – 305).

¹² Zdroje Bourdieuovy teorie můžeme hledat v dílech E. Cassirera (příčinná skutečnost nebo faktická skutečnost, symbolická reprezentace skutečnosti), É. Durkheima (kolektivní vědomí, analogie), C. Lévi-Strausse (stukturalismus a jeho metoda), K. Marxe (třídní rozdělení společnosti, teorie praxe), M. Mause (studie o mytologické moci), J. P. Sartra, F. de Saussure (označované a označující, jazyk a mluva), L. Wittgensteina a mnoha dalších ([21]; [19]; [39]; [22]).

Při poznávání sociální reality vycházíme z toho, že potřebujeme mít vymezen sociální prostor a znát svoji pozici v něm, což určuje náš zorný úhel. Při svých výzkumech došel Bourdieu k následujícím závěrům:

1) žádná konstrukce se neprovádí v sociálním vakuu, ale podléhá sociálním tlakům;

2) struktury vytvářející struktury – kognitivní struktury – jsou samy sociálně strukturovány, neboť mají sociální genezi,

3) a konstruování sociální reality není pouze záležitostí individuální, ale může se stát i záležitostí kolektivní ([6], 223).

Bourdieu dále navrhuje reflexivní pohled sociologické praxe sama na sebe jako nutný moment ve vývoji obecné teorie praxe. Vskutku, kriticky přemýšlet o poznávacích a sociálních základech teoretických praxí je podmínkou poskytující přiměřené porozumění běžných praxí. Ledaže by touto reflexivní pozorností sociální vědci riskovali projektování jeho nebo jejího poznávání a sociálních zájmů na neteoretickou práci praktického jednání. Z toho důvodu Bourdieu uvádí, že užívání teoretického jazyka upozorňuje sociálního vědce na rozdíl mezi teoretickou znalostí a praktickou znalostí ([12], 68).

Zaměřuje tak pozornost nejen na objekt zkoumání, ale také a současně na vztah výzkumníka k objektu zkoumání. Dožaduje se „zúčastněné objektivace“ - kritické reflexe a empirického zkoumání sociálních a epistemologických podmínek, které umožní sociologický pohled na sociální svět, což je zřetelným rysem jeho přístupu k sociologii, sám píše: „*Zúčastněnou objektivací míním objektivaci subjektu objektivace, analyzujícího subjektu, zkrátka výzkumníka samotného.*“ ([7], 4)¹³ „... vědecká objektivace není úplná, pokud nezahrnuje objektivaci subjektu, jenž ji provádí, tzn. pokud nezahrnuje hledisko toho, kdo objektivuje, a zájmy, které ho k objektivaci váží (obzvláště pokud objektivizuje svůj vlastní svět), ale také historické povědomí, jež se na jeho práci nevyhnutelně podílí. Historickým a ještě přesněji akademickým nevědomím (nebo ‚transcendentem‘) myslím soubor kognitivních struktur, který může být připsán specifickým vzdělanostním zkušenostem, a je proto do velké míry společný všem produktům téhož (národního) vzdělávacího systému nebo, konkrétněji, všem příslušníkům stejné disciplíny v daném čase.“ ([7], 7)

Vědec, který nezná sám sebe, svoji pozici ve struktuře, který nemá přiměřenou znalost své vlastní životní zkušenosti si od primitivního vytváří odstup, protože nerozeznává primitivní pre-logické myšlení sám u sebe. Uzavřen ve scholastické, a proto intelektualistické představě své vlastní praxe, nedokáže rozeznat univerzální logiku praxe ve způsobech myšlení a jednání, které popisuje jako pre-logické nebo primitiv-

¹³ Podle Wacquanta Bourdieu upozorňuje na tři typy zaujatosti, které reflexivní sociologii musí sledovat, a to zaujatost sociální (pohlaví, původ, etnicita, ...), zaujatost daná mikrokosmem akademického pole (což je dáno situací výzkumníka v poli, jeho pozicí) a intelektuální zaujatost (což je dáno pohledem na problém zkoumání, jestli vůbec je hoden zkoumání) ([12], 39).

ní ([7], 9). Sociální vědci se podle Bourdieua nemají bát používat svoje praktické vědění k vysvětlení pozorovaných jevů, nesmí zapomínat, že sami jsou prakticky žijícími lidmi, jen musí podrobně dokumentovat, doložit postupy svých interpretací, musí sociální zkušenost podrobit sociologické kritice.¹⁴

Kritika Bourdieuovy epistemologie. *Propojení dualismu objektivismus – subjektivismus, které Bourdieu provedl, je nejčastěji zdrojem kritiky jeho teorie. Bývá označováno za nedokonalé, poznamenané více objektivismem, ze kterého Bourdieu vychází (francouzský strukturalismus), a který determinuje sociální procesy. Kritici konstatují, že Bourdieuho zavedení pojmů habitus, pole, kapitál, praktiky a strategie není dokonalým překonáním strukturálních a fenomenologických přístupů v sociologii ([29], 110; [22], 175). Nicos Mouzelis ve své knize z roku 1995 vystavuje Bourdieuův habitus (dispozice) srovnání přes jeho umístění mezi Parsonsovu (pozice a role) a Meadovu (interakční situace) teorii. Vytváří tak tři dimenze poziční – dispoziční – interakční. Na základě tohoto umístění potom konstatuje, že každá z těchto tří dimenzí má různou váhu v různých polích či hrách, nelze zredukovat jednu z nich na druhou, protože pak by došlo ke zkreslení pohledu na sociální realitu. Pozice habitu se nachází mezi Lévi-Straussovými skrytými kódy na úrovni langue (jazyka) a Garfinkelovými etnometodami operujícími na úrovni parole (mluvy). Z prvních přebírá nezáměrnost a z druhých praktické techniky, čímž propojuje syntagmatickou úroveň s úrovní paradigmatickou. Mouzelis však Bourdieuovi vytýká jeho přístup k situačně interakčnímu aspektu her, jako k méně existujícímu oproti objektivním vztahům. „V sociálním světě existují vztahy – ne interakce mezi agenty či mezisubjektové svazky mezi jednotlivci, ale objektivní vztahy, které, jak řekl Marx, existují, nezávisle na vědomí a vůli jednotlivce.“ ([12], 97) Což poskytuje na druhé straně odpověď, proč je neslučitelný pojem habitus s pojmem interakce. Kdyby byly slučitelné, tak jeden z nich není třeba. Ale i Mouzelis nakonec připouští, že pojem habitus, ačkoli podle něj neřeší rozpor mezi strukturalismem a etnometodologií, tak přinejmenším tyto přístupy doplňuje ([29], 114). Mouzelis se pak zaměřuje na identifikaci habitu, tedy na indikátory, které Bourdieu do sociologie zavedl, aby mohl identifikovat sociální pozice (typy kapitálu) a dispozice (vzory či schémata jednání, vnímání a přízně) a jak korelují se strukturou, ve které jsou umístěny (tedy se sociální třídou nebo frakcí – homogenní skupinou). Mouzelis pak považuje takto vystavěnou třídní analýzu za statickou a tím nedokonalou. Bourdieu to však nezastírá. Přímou konstatuje, že v jeho pojetí se společnost spíše reprodukuje než produkuje.¹⁵ Na obvinění, že redukuje*

¹⁴ Bourdieu takto postupoval ve výzkumech v Kabylii a Béarnu, kdy použil svoji praktickou zkušenost, svoji etnoteorii na etnoteorii zkoumaných, použil mechanismu analogie nebo chcete-li homologie polí.

¹⁵ To, co Mouzelis na jedné straně vyčítá Bourdieuově teorii, nenachází ani na straně druhé v teorii Giddensově. „Bourdieu není připraven připustit, že jeho *habitus* nenahrazuje volní aspekty interpretativních sociologií, nýbrž je doplňuje; Giddens odmítá dualismus subjektu a objektu jako *passé*.“ Habitus i dualita struktury představují nanejvýš užitečné nástroje k pochopení toho, jak se sociální aktéři orientují k utvářejícím a institucionálním celkům.

celek lidských chování na podmínění třídním statusem, odpovídá, že jeho cílem je uvažovat o konstituci *subjektů* v poli praxe a rozpravy, tedy právě tam, kde tento problém zanechal bez řešení Althusser. Bourdieu přímo píše: „*Svým způsobem jsem chtěl znovu zavést aktéry, které se Lévi-Strauss a strukturalisté, především Althusser, snažili zrušit tím, že z nich učinili pouhé epifenomény struktury.*“ ([15], 85)

Ani Bourdieuova metoda výzkumu nebyla ušetřena kritiky. Zaměřila se na to, co Bourdieu popisuje jako „konstrukce objektu“, která je dána vědcovým porozuměním sociálnímu světu, což Bourdieu řeší zavedením nových pojmů, které nemají místo v systému kategorií, které již existují. Podle Bourdieua existující systémy kategorií v sobě obsahují skryté legitimizované symbolické násilí, jsou jeho nástrojem. Dané kategorizace např. vysvětlují roli stylu a prezentace v objektivované objektivaci, což zabezpečuje jazyk a jeho užívání, jazyk, který je dán pozicí ve struktuře a habitem. Ale je habitus limitován pouze pozicí a vztahy mezi pozicemi? Do jaké míry zasahuje do strukturované strukturující struktury habitu interakce? Bourdieu na tyto otázky odpovídá, ale podle Mouzelise nedostatečně. Přesto jeho teorii Mouzelis považuje za přesnější než Giddensovu. Bourdieu na rozdíl od Giddense ve své teorii vycházel z empirických výzkumů, které realizoval ([29], 100 – 126; [37], 287). Otevřenou otázkou je rovněž „zúčastněná objektivace“, spojnice pozitivistického a etnografického výzkumu, deskripce a interpretace, daná uvědoměním si pozice výzkumníka a jeho reflexí své pozice a významu interpretace sociálního světa a praktik v něm z této pozice.

Bourdieu se snažil vždy o začlenění věd o člověku pod antropologii, která podle něho ve všech jazycích světa označuje to, co dnes chápeme jako sociologii a etnologii ([7], 15). Podle Descoly umírněný strukturalismus Pierra Bourdieua přinesl po post-dukheimovském rozvodu etnologie a sociologie jejich usmíření, prostřednictvím překonání strukturalismu konstrukcí habitu, který pochází prvotně od Mausse (srovnej [16], 10).

Podle De Lary Bourdieu „obrousil“ hrany mezi objektivní a subjektivní metodologií. Nenajdeme u něj protiklad mezi vysvětlením a popisem, kterého si cení etnometodologové

a jenž souvisí s radikálním relativismem zavrhuje „velké dělení“ příroda versus společnost. Bourdieu nemá ani problém s procesem objektivace, vztahujícím se k vytváření objektů nebo na odhalování subjektivního charakteru nějaké entity vnímané jako objektivovaná a tudíž subjektivní, protože rozlišuje mezi časem objektivace a časem objektivity. Spor mezi objektivním poznáním a fenomenologickým poznáním vyřešil poznáním praktickým, které se řídí logikou praxe, která je nejlépe uchopitelná přes dispoziční jako je tělesná obratnost, gesta atd., mimo verbální formulace a racio-

Bourdieuův *habitus* může ukázat, že ani role/pozice (zdůrazňované Parsonsovou sociologií) ani interaktivní situace (zdůrazňované interpretativními mikrosociologií) nepostačují k úplnému pochopení vzájemných vztahů mezi aktéry v určitých hrách. Pokud je důležité považovat *habitus* za doplněk pojmů role/pozice a interaktivní situace, je stejně důležité považovat Giddensovu dualitu struktury za doplněk dualismu subjektu a objektu ([29], 125 – 126).

nalizace, které o zmíněných praktikách poskytují popisy nebo ospravedlnění teprve dodatečně, tedy popisy a ospravedlnění povrchní a klamná. Důraz, kladený výhradně na „kontext“, na „tělo“ „byť je někdy velmi plodný pro popis, prozrazuje neznalost toho, co označuje jako praktický rozum. Stejně tak je Bourdieu opatrný i u jazyka, který je základním výkladovým schématem pro konstruktivistickou teorii, všímá si jazyka jako nástroje symbolického násilí, jako zdroje iluze, což se děje v poli, které transformuje prostřednictvím pozic symboly v síly a síly v symboly. Bourdieuův přístup se snaží odpovědět i na otázku řádu, řád dělá sociální svět (společnost), ovšem za podmínky, že nezapomeneme, že on je udělán jím (společností). Tím sice neodpovídá na otázku, ale ukazuje směr, kterým je třeba se dále ubírat. V Bourdieuově přístupu je obsažen ohlas „konečné determinace“ v termínu relativní nezávislosti, jež je dílem základny, o níž se předpokládá, že zachová „relativní autonomii nadstavby“. Vědecké pravdy jsou sociálními produkty, relativně nezávislými na sociálních podmínkách jejich vzniku.“ ([14], 259 – 274) Ortodoxní věda je produktem simulace vědeckého řádu, který se nepřizpůsobuje aktuální logice agnosticismu vědy, ale reprezentaci vědy projektované spolehlivou pozitivistickou epistemologií. Měli jsme simulaci simulakra vědy, která ve skutečnosti působila jako regresivní faktor. Opravdové pole vědy je prostor, kde se výzkumníci shodnou na důvodech nesouhlasu a na nástrojích, kterými vyřeší tento nesouhlas, a nic jiného ([12], 176).

Závěr. Zmíněné body kritiky berme spíše jako nutná pozastavení nad limitami úvah, se kterými je nutno počítat u teorií majících charakter teorií středního dosahu, kam Mouzelis řadí i Bourdieuovu teorii. Částečně za tyto „nejasnosti“ nese „vinu“ Bourdieu sám. Zavádí totiž do sociologie řadu nových pojmů, což je mu na jedné straně vyčítáno, protože komplikuje porozumění vlastní teorii, ale na druhé straně mu to ulehčuje vyhnout se epistemologické dichotomii objektivní versus subjektivní, stejně jako konsensuální versus konfliktní. Opouští tak významy slov status, struktura, třída, boje, což jej rovnou nezařazuje na stranu kritiků strukturalismu či teorií konfliktu. Prostřednictvím habitu je jeho pozice uprostřed, jak můžeme poznat ze schémat v *Reproduction* nebo *Distinction* (srovnej [11], posledních pět nečíslovaných stran knihy; [4], 171), vysvětluje vertikální diferenciaci společnosti, která se neustále reprodukuje a která je prostřednictvím symbolické moci legitimizována, čímž je ve společnosti neustále udržován řád. Konflikty, ve smyslu Marxových konfliktů ve společnosti, v Bourdieuově teorii nenajdeme, jeho aktéři jsou strategy, ne bojovníky. To je podstatou jeho teorie jednání, i když ne vždy explicitně vyjádřenou ve všech jeho pracích ([4], 114).

Může se zdát, že se Bourdieuova teorie v průběhu jeho života nějak významně měnila, když je používána k objasnění různých problémů ve společnosti. Nebo že má po vzoru Parsonse charakter velké teorie, snažící se odpovědět na všechny otázky týkající se struktury a života společnosti. Opak je pravdou, Bourdieu nezastírá, že vyšel z francouzského strukturalismu a že je kritikem jeho statiky, a vnáší do něj dynamiku kritikou přes interpretativní teorie. Za těchto okolností má Bourdieuova teorie založená na vztahu „pozice → dispozice → interakce“, nebo Bourdieuovými

termíny „struktura → habitus → praxe“, spíše charakter Mertonovy teorie středního dosahu než Parsonsovy velké teorie ([17], 1466; [29], 100 – 126). Proto by neměl být přehlížen Bourdieuovův přínos ke koherentnímu spojení uměle vytvořených skupin teorií – epistemologických přístupů – strukturalismu a konstruktivismu, a to jak v teorii, tak i v metodě, který vede k rozpoznání jeho vlastní teorie poznání.

LITERATURA

- [1] BOURDIEU, P.: Champ intellectuel et project créateur. In: *Les temps modernes*, Novembre, 246, 1966a, s. 865 – 906.
- [2] BOURDIEU, P.: L'école conservatrice les inégalités devant l'école et devant la culture. In: *Revue française de Sociologie*, roč. 7, 1966, č. 3, s. 325 – 347.
- [3] BOURDIEU, P., 1968: Structuralism and Theory of Sociological Knowledge. In: *Social Research*, roč. 35, č. 4 (Winter), 1968, s. 681 – 706.
- [4] BOURDIEU, P.: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Přel. R. Nice. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press 1984, 613 s.
- [5] BOURDIEU, P.: *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press 1990, 333 s.
- [6] BOURDIEU, P.: Sociální prostor a symbolická moc. In: *Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie*. Praha: Ceres 1995, s. 213 – 234.
- [7] BOURDIEU, P.: Zúčastněná objektivace: Huxleyho přednáška. In: *Biograf*, č. 30, 2003, (Březen), s. 3 – 17.
- [8] BOURDIEU, P., DARBEL, A., RIVET, J.-P., SEIBEL, C.: *Travail et travailleurs en Algérie*. Paris & Den Haag: Mouton 1963, 567 s.
- [9] BOURDIEU, P., PASSERON, J.-C.: Sociology and Philosophy in France since 1945: Death and Resurrection of a Philosophy without Subject. In: *Social Research*, roč. 34, 1967, č. 1 (Spring), s. 162 – 212.
- [10] BOURDIEU, P., PASSERON, J.-C.: L'examen d'une illusion. In: BOURDIEU, P., ISAMBERT-JAMATI, V.: *Sociologie de l'éducation. Revue française de sociologie*. Paris: Centre nationale de recherche scientifique 1968, s. 227 – 253.
- [11] BOURDIEU, P., PASSERON, J.-C.: *Reproduction in the Education, Society and Culture*. Přel. R. Nice, 2. vyd. London; Newbury Park; New Dehli: Sage Publications 1990, 260 s.
- [12] BOURDIEU, P., WACQUANT, L. J. D.: *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago (London): The University of Chicago Press 1992, 332 s.
- [13] CALHOUN, C. A.: Different Poststructuralism. In: *Contemporary Sociology*, roč. 25, 1996, č. 3 (May), s. 302 – 305.
- [14] DE LARA, P.: Jeden sociologický prelud: „sociální konstrukce skutečností“. In: *Sociologický časopis*, roč. 36, 2000, č. 3, s. 259 – 274.
- [15] DELACAMPAGNE, Ch., SAMANA, G., SICHÈRE, B.: Současný rozměr francouzské filosofie. In: *Padesát let francouzské filosofie*. Praha: Ceres 2001, s. 84 – 86.
- [16] DESCOLA, P.: Claude Lévi-Strauss, strukturální antropologie a strukturalistická etnologie. In: *Český lid*, roč. 84, 1997, č. 1, s. 1 – 13.
- [17] DIMAGGIO, P.: On Pierre Bourdieu. In: *American Journal of Sociology*, roč. 84, 1979, č. 6 (May), s. 1460 – 1474.
- [18] DURKHEIM, E.: *Sociologie a filosofie*. Praha: SLON 1998, 175 s.

- [19] GABAL, I.: Percepce umění jako element společenské reprodukce života. In: *Sociologický časopis*, roč. 24, 1988, č. 2, s. 161 – 181.
- [20] GIDDENS, A.: *New Rules of Sociological Method. A Positive Critique of Interpretative Sociologies*. 2. přepracované vydání. Cambridge: Polity Press 1997, 186 s.
- [21] HORÁK, P.: Pierre Bourdieu: Sociologie praxe a její některé teoretické předpoklady. In: *Sociológia*, roč. 18, 1986, č. 5, s. 589 – 599.
- [22] JENKINS, R.: *Pierre Bourdieu*. Přepracované vydání. London: Routledge 2002, 190 s.
- [23] KELLER, J.: *Současná francouzská sociologie*. Praha: SPN 1989, s. 35 – 39.
- [24] LÉVI-STRAUSS, C.: Pojem štruktúry v etnológii. In LÉVI-STRAUSS, C. *Štruktúrna antropológia I*. Přel. Martin Kanovský. Bratislava: Kaligram 2000, s. 285 – 328.
- [25] LOESBERG, J.: Bourdieu a sociologie estetiky. In: *Aluze*, roč. 3, 1999, č. 3 – 4, s. 207 – 221.
- [26] MARX, K., ENGELS, B.: *Vybrané spisy II*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury 1954, 562 s.
- [27] MAUSS, M.: *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Přel. Jiří Našinec. Praha: SLON 1999, 201 s.
- [28] MILLS, Ch. W.: *Sociologická imaginace*. Praha: Mladá fronta 1968, 224 s.
- [29] MOUZELIS, N.: *Sociological Theory : What Went Wrong? Diagnosis and Remedies*. London; New York: Routledge 1995, 220 s.
- [30] MOŽNÝ, I.: *Proč tak snadno...* Praha: SLON 1991, 81 s.
- [31] PETRUSEK, M.: Koncepce kulturního kapitálu v soudobé západní sociologii (Intelektuálové, třídy a symbolická dominance). In: *Soudobá teoretická sociologie na západě. (Příspěvky ke kritické analýze)*. Praha: Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1989, s. 207 – 238.
- [32] PETRUSEK, M.: Pierre Bourdieu – od Kabyľů k „velké sociologické teorii“. In: [33].
- [33] BOURDIEU, P.: *Nadvláda mužů*. Přel. Věra Dvořáková. Praha: Karolinum 2000, s. 113 – 137.
- [34] ROBBINS, D.: Sociology and Philosophy in the Work of Pierre Bourdieu, 1965 – 1975. In: *Journal of Classical Sociology*. roč. 2, 2002, č. 2, s. 299 – 328.
- [35] SAUSSURE, F. DE: *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia 1996, 468 s.
- [36] SEWELL, W. H. Jr.: A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation. In: *American Journal of Sociology*. roč. 98, 1992, č. 1 (July), s. 1 – 29.
- [37] SWARTZ, D.: *Culture and Power: the Sociology of Pierre Bourdieu*. Chicago: The University of Chicago Press 1997, 333 s.
- [38] ŠUBRT, J.: Sociologie jako věda, která zbavuje iluzí (Pierre Bourdieu). In: *Jedinec a společnost. Sborník k 65. narozeninám doc. PhDr. Jana Sedláčka, CSc.* Praha: Katedra sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy 2000, s. 129 – 143.
- [39] WACQUANT, L. J. D.: Pierre Bourdieu. In: *Biograf*, 2002, březen, č. 27, s. 67 – 83.
- [40] WEBER, M.: *Metodologie, sociologie a politika*. Přel. Miloš Havelka. Praha: Oikoymenth 1997, 360 s.

Mgr. Miroslav Dopita, PhD.
 Katedra společenských věd PF UP
 Žižkovo nám. 5
 771 40 Olomouc
 Česká republika
 e-mail: miroslav.dopita@upol.cz